

Томин С. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права, процесу і криміналістики
Прикарпатського юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»

ІСТОРІЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ З ПОПЕРЕДЖЕННЯ ЗЛОЧИНІВ В УКРАЇНІ

Анотація. У статті досліджується історія розвитку законодавства, яке регулює діяльність державних органів щодо попередження кримінальних правопорушень на території України. На основі наукових праць і положень історичних документів автор зосереджує увагу на заходах профілактичного характеру, які можуть мати важливе значення для сучасної діяльності державних органів України.

Ключові слова: попередження кримінальних правопорушень, профілактичні заходи, Руська Правда, Статут про попередження та прискання злочинів.

Постановка проблеми. Теорія попередження кримінальних правопорушень у сучасному вигляді є продуктом багатовікового формування суспільно-наукових поглядів на природу протиправної поведінки та її подолання. На формування теоретичних концепцій впливу на злочинність здійснили вагомий вплив як юридичні, так і природничі науки.

Перші спроби з розробки соціальних, моральних, релігійних, правових заходів попередження правопорушень були зроблені кілька тисячоліть тому в пам'ятках давньоіндійського, римського, мусульманського права.

Важливу роль у формуванні вітчизняної правової доктрини профілактики правопорушень відіграли пам'ятки права Київської Русі, Польсько-Литовської держави, Запорізької Січі, Австро-Угорської та Російської імперії, у складі яких перебували українські землі.

Ідеї, закладені в історичних документах, часто виявляються актуальними і сьогодні – в умовах реформування правоохоронних органів України.

Стан дослідження. Історичному аспекту діяльності з попередження злочинів неодноразово присвячували свої праці такі видатні радянські науковці, як Е.В. Владимиров, В.Ф. Зудін, В.П. Колмаков, І.Я. Фрідман та ін. Певні напрацювання в цьому напрямку є і в сучасній українській правовій науці. Так, окремі аспекти виникнення та становлення інституту криміналістичної профілактики знайшли висвітлення в дисертації М.М. Фрідман-Козаченко «Особливості криміналістичної профілактики злочинів у сфері оподаткування» [1, с. 7–8]. Разом з тим аналіз наукових праць свідчить про те, що їх автори, досліджуючи проблеми попередження кримінальних правопорушень, охоплюють історичний період, який обмежується ХХ – початком ХХІ століття. Поза їхньою увагою залишаються особливості правового регулювання діяльності з попередження кримінальних правопорушень на більш ранніх етапах розвитку законодавства на території сучасної України.

Метою статті є дослідження історії правового регулювання діяльності з попередження злочинів в Україні.

Для досягнення вказаної мети вирішенню підлягають наступні завдання: 1) розкрити витоки правового регулювання ді-

яльності з розслідування та попередження злочинів на території сучасної України; 2) з'ясувати особливості розвитку законодавства, яке регулювало діяльність з попередження кримінальних правопорушень, відповідно до історичних етапів розвитку державності на території України; 3) дати характеристику нормативно-правових актів Російської імперії першої половини ХІХ століття, спрямованих на врегулювання профілактичної діяльності державних органів; 4) розкрити зміст основних заходів профілактичного характеру, які були закріплені в Статуті «Про попередження та прискання злочинів» у редакції 1876 р.; 5) з'ясувати основні підходи до розуміння інституту попередження кримінальних правопорушень у наукових працях провідних юристів кінця ХІХ – початку ХХ століття.

Виклад основного матеріалу. Витоки правового регулювання діяльності з розслідування та попередження злочинів на території сучасної України пов'язують з існуванням державності у скіфів. Уявлення про злочин сформувалось вже у їх звичаєвому праві. Найсуворішим покаранням за його вчинення була смертна кара у вигляді страти через відрубання голови та спалення живцем. Крім того, до злочинців могло застосовуватись також вигнання.

Велика кількість правових норм, які регулюють кримінально-правову охорону державних інтересів, суспільних відносин у сфері релігії, церкви, особистих прав людини, її майна, сім'ї, моральності, міститься у Руській Правді. У ній також знаходять своє відображення процесуальний порядок розслідування злочинів та інших правопорушень. Особлива увага була приділена розшуку злочинця та викрадених речей. Формами його здійснення були «заклич», «звід» і «гоніння по сліду». Значна увага приділялась також доказам і доказуванню [2, с. 75–76].

Питання про значення норм Руської Правди для попередження злочинів у юридичній науці не знайшло однозначного вирішення. На думку В.О. Ключевського, Руська Правда «не турбується ні про попередження злочинів, ні про виправлення злочинної волі». Автор вважає, що зміст її норм зводився до принципу «бий, кради скільки хочеш, але за все плати вчасно за такою» [3, с. 151]. З такою позицією погодитись важко, адже така концепція суперечить основним постулатам Біблії «не вбий», «не вкради». Крім цього, у юридичній літературі звертається увага на притаманний українському кримінальному праву того часу гуманізм, одним з проявів якого вбачався у меті покарання – спокутування гріха, усвідомлення винним злочинного, гріховного характеру своїх дій. Це відповідало світоглядним позиціям пращурів українців, які виробили особливу ментальність, правосвідомість на основі справедливості, доброзичливості, працьовитості, миролюбства, гідності, честі. Метою покарання не могло бути залякування, спричинення страждань чи приниження честі та гідності людини, оскільки в

Київській Русі взагалі були відсутні такі покарання, як смертна кара, скалічення та тілесні покарання [2, с. 65].

У період перебування українських земель у складі Польського королівства, Великого князівства Литовського та Речі Посполитої (середина XIV – XVI століття) основною метою покарання було залякування, яке полягало в тому, щоб суворими покараннями утримати особу від вчинення злочину або навіть виправити злочинця, а також відшкодування заподіяної шкоди потерпілому та заподіяння страждань злочинцеві.

У законодавстві Запорізької Січі метою покарання передбачалось забезпечення охорони запорізьких козаків від злочинців та їхньої шкідливої діяльності [4, с. 14] і запобігання повторному вчиненню злочину [2, с. 409].

Під час перебування українських земель у складі Російської імперії та Австрійської (Австро-Угорської) монархії ідеї щодо попередження злочинів розвивались з огляду на положення законодавства цих держав.

Прогресивне значення для розвитку вчення про профілактику правопорушень мали положення «Наказу комісії про складання проекту нового укладення». У зазначеному документі, крім охорони суспільства від злочинів (ст. 144–147), прослідковується думка про те, що мета покарання – «навернути <...> на шлях істинний» (ст. 93). Вважаючи покарання необхідним злом (ст. 84), у «Наказі...» робиться наголос більше на попереджувальних заходах, ніж каральних (ст. 83) [5, с. 369–370].

Як вбачається з аналізу зазначених положень, профілактичні заходи на ранніх історичних етапах розвитку вітчизняного законодавства обмежувалися встановленням мір кримінальної відповідальності за вчинені злочини [6, с. 10].

Правове регулювання діяльності поліції щодо попередження кримінальних правопорушень пов'язують із проведенням у 1862 році Російською імперією поліцейської реформи.

У серпні 1880 року при Міністерстві внутрішніх справ (далі – МВС) створюється департамент поліції, у цьому ж році посилюється роль губернаторів у попередженні злочинів. Поряд з уже наданими повноваженнями вони отримали право забороняти збори, закривати друковані органи та ін.

Спеціальний орган при МВС, який називався особливою нарадою, у превентивних цілях мав право відправляти в заслання в адміністративному порядку осіб, підозрюваних у вчиненні злочинів. Таким чином, у Російській імперії з метою попередження злочинів допускались заходи позасудової репресії.

Міністр внутрішніх справ мав право відправити в заслання до Сибіру строком до п'яти років осіб, винних або підозрюваних у вчиненні злочинів. Право арешту в адміністративному порядку надавалось генерал-губернаторам і губернаторам.

В одній з перших фундаментальних праць з поліцейського права її автор П. Гуляєв як епіграф використав слова І. Бентама: «Полиция печется о предупреждении бедствий или преступлений: движение ее суть предосторожности, а не наказания, она предвьяет зло, она должна предвидеть вред и доставлять средства к предупреждению нужд общественных» [7, с. 3].

Зі змісту цієї роботи вбачається, що питанням розкриття та розслідування злочинів як структурного елементу попередження злочинів приділялась значна увага.

Так, П. Гуляєв зазначає: «Земский исправник и городничий, когда узнают, что появилось скопище воров, то, не теряя времени, обяыываются приложить к поимке старание, в чем им каждый должен подать помощь; где же таковые вору не будут пойманы небрежением, то налагают на нерадивых о общей безопасности по суду пеню... Кто учинит насилие, разбой или

увоз, или похищение, также воровство со взломом, того, взяв под стражу, отослать к суду» [7, с. 186, 188].

Особливістю розвитку права в Російській імперії була та обставина, що в кримінальному та кримінально-процесуальному законодавстві другої половини XIX століття норми про попередження злочинів не зустрічаються [8, с. 240–321].

Незважаючи на це, вітчизняні науковці намагались всіляко впроваджувати в законодавчу та правозастосовну практику ідеї попередження злочинів. Нормативно-правовим актом, присвяченим проблемі профілактики злочинів, був Статут про попередження та присікання злочинів.

Глава III розділу I містила приписи та заборони з метою попередження відступу від православ'я.

Другий розділ Статуту був присвячений попередженню та присіканню злочинів проти громадського порядку та закладів уряду. Він носив чисто політичний характер. Тут були проведені обмеження права зборів, свободи друку, свободи спілок та ін.

У наступному розділі Статуту містились статті про жебрацтво, марнотратство, розкіш, пияцтво, розпусне життя та багато інших. Формулювання деяких з цих статей дуже рішуче. Так, наприклад, ст. 185 проголошувала: «Забороняється всім і кожному пияцтво». Стаття 191 вказувала: «Суворо забороняється жебракувати або бродити в містах, селищах, на ярмарках, великих торгових дорогах для випрошування милостині».

Чітко виражений класовий підхід проявив законодавець, коли говорив про ганебну поведінку. В особливих підрозділах (глава IV розділу III) він говорив про попередження та присікання ганебної поведінки селян, міщан, іновірців, осіб, позбавлених духовного звання, звільнених за розпусну поведінку чиновників та ін. Заходи попередження зводились тут до заслання.

Статутом передбачались такі заходи попередження та присікання злочинів, як нагляд міліції, заборона проживання в столицях та інших місцях, заслання у визначені місцевості, а також видворення іноземців за кордон [9, с. 201].

З огляду на мету та завдання даного дослідження вважаємо за доцільне обмежитись висвітленням заходів попередження тих злочинів, які є актуальними в сучасних умовах розвитку криміналістичної теорії, практики розкриття та розслідування злочинів і законодавчої діяльності.

Щодо таких заходів Статут містив практичні рекомендації з проведення досудових перевірок і поліцейського дізнання у таких справах: безчинства під час публічних зборів, забав, а також присікання очевидної спокуси та розпутної поведінки; п'янки, особиста безпека (вбивства, тілесні ушкодження), насильницьке заволодіння майном; розкрадання; азартні ігри; крадіжки, підпали та ін.

Так, ст. 139 Статуту передбачався обов'язок поліції здійснювати нагляд за тим, щоб під час зборів, святкувань, інших публічних заходів не виникало безпорядків. З цієї метою допускалось залучення місцевих властей.

Домашні святкування та забави мали відбуватись під наглядом поліції або заборонялись нею взагалі лише тоді, коли під час їх проведення передбачалось вчинення дій, які суперечили закону.

У приватних святкуваннях заборонялось використовувати без дозволу керівництва артилерійську зброю.

Для попередження нещасних випадків приватним особам без дозволу влади заборонялось виготовлення, продаж феєрверків, а також запуск їх у містах біля будинків та інших дерев'яних будівель. Поліція повинна були здійснювати нагляд за тим,

щоби запускання феєрверків здійснювалось за участю майстрів державних лабораторій, які були фахівцями у цій галузі.

Без дозволу поліції заборонялось організувати в місті чи поза його межами ігри, забави та театральні покази (ст. 145 Статуту).

Під час загальнонародних ігор та забав на поліцію покладался обов'язок спостерігати за тим, щоб: 1) місце їх проведення було належним та нікому від цих заходів не створювалась небезпека та не заподіювалась шкода; 2) місце проведення було безпечним, щоб у ложах, переходах, на сходах та у дверях входу та виходу ввечері було освітлення, а двері відкривались назовні та всередину; 3) публічні гойдалки були міцними, а катальні гірки були огорожені перилами.

Глава III розділу II Статуту покладала на поліцію обов'язок спостерігати за тим, щоб на вулицях та у провулках не було п'яних осіб, щоб вони не кричали на вулицях. Поліція мала право таких осіб брати під варту.

У главі I розділу IV Статуту з метою попередження вбивств та тілесних ушкоджень заборонялось усім та кожному: 1) носити зброю, крім тих осіб, які визначені законом; 2) носити трости ніз вмонтованими у них потаємними кинджалами, клинками та іншими знаряддями; 3) стріляти в будинках, дворах, на вулицях та площах.

Для попередження ушкоджень від домашніх тварин, які кидаються на людей, господарі їх повинні тримати закритими або прив'язаними.

Ст. 263 Статуту покладала на поліцію обов'язок наглядати за тим, щоб: 1) ніхто нікого не утикав, не ображав, не наносив побоїв, не вчиняв самоуправства; 2) ніхто не висловлював непристойні слова в громадському місці, не кричав, не шумів, не вчиняв бійок і безчинства; 3) у випадку образи, бійки, побоїв та інших проступків вони негайно припинялись, а особи примирювались.

Глава III розділу V Статуту закріплювала заходи, спрямовані на запобігання азартним іграм. У випадку виявлення притону для азартних ігор поліція повинна була з'ясувати: 1) в яку гру грали; 2) на які гроші грали; 3) чим грали; 4) час, коли грали; 5) місце, де грали; 6) про гравців, які у грі брали участь. Усі знайдені на заборонених іграх особи беруться поліцією під варту [10, с. 37].

З метою прискікання конокрадства поліція повинна була після отримання відповідних повідомлень негайно приступити до розшуку за гарячим слідом.

У главі V розділу V Статуту вказувались заходи, які мали запобігати викраденню коней. Так, жителі сільської місцевості зобов'язувались не залишати коней без нагляду, наймати надійних пастухів з числа селян, у нічний час визначати по черзі особливих вартових. При цьому серед селян повинна вестись роз'яснювальна робота про те, що, навіть якщо зазначені заходи не дозволять уникнути викрадення коней, вони будуть ефективними для переслідування злочинця за гарячим слідом.

Заходи, спрямовані на запобігання умисним підпалам, закріплювались у ст. ст. 325, 326 Статуту. Так, для відшукування винних в умисному підпалі поліція наглядає за усіма підозрілими особами, чи немає у них із собою будь-яких запалювальних засобів. При цьому обов'язком кожного є повідомлення про наявність в іншої особи умислу на підпал чи замах на його вчинення. Якщо хтось відкриє запалювальний пристрій, він повинен бути затриманий та доставлений до місцевого поліцейського керівництва, а якщо затримати його неможливо, то про це необхідно було негайно повідомити поліцію для вжиття заходів для його затримання.

Термін «попередження злочинів» часто зустрічається і в інших адміністративних нормативно-правових актах XIX століття. Серед них Положення про губернаторів, до обов'язків яких належало стежити за точним виконанням приписів про попередження та прискікання злочинів (ст. 314), Наказ чинам і служителям земської поліції 1837 р., Інструкція околоточним наглядачам 1867 р., Інструкція поліцейським урядникам 1878 р., Наказ чинам і служителям повітової поліції, які повинні були попереджати усіма наявними у них засобами «будь-яке порушення <...> устаненого законами порядку».

Інструкція чинам поліції з виявлення і дослідження злочинів Прокурора Московської Судової Палати, затверджена 15 жовтня 1909 р., прямо встановлювала, що «чини поліції є виконавчими органами влади, на яку покладається законом попередження злочинів, які готуються, а також розкриття вчинених та прискікання виявлених злочинних діянь» [9, с. 443].

На 70-ті роки XIX ст. припадає зародження наукового вчення про попередження злочинів. Так, у 1871 р. І.Є. Андрієвський у праці «Поліцейське право» здійснив спробу дослідити заходи попередження окремих видів злочинів. Автор відносив до них поліцейські заходи з розкриття та розслідування злочинів. На його думку, ці способи профілактики злочинів можуть бути найбільш ефективними, якщо поліція має повні списки злочинців, їх портрети, відомості про вчинені злочини та ін. [11, с. 77, 89, 94].

Питання превенції злочинів було предметом дослідження інших науковців-юристів. Б.М. Чичерін писав про те, що держава повинна дбати про благо суспільства та самої себе як політичного союзу. З цією метою вона не тільки охороняє особисті права громадян, але й активно регулює політико-правове життя суспільства. Держава не обмежується пасивним прискіканням правопорушень і відновленням порушеного права, як це проповідували індивідуалістичні теорії XVII і XVIII століть, але й використовує розгалужену попереджувальну поліцейську систему.

Розмірковуючи про переваги і недоліки такої профілактичної системи, Б.М. Чичерін доходить до висновку, що «загальна система попередження була б рівносильна підпорядкуванню всього суспільства найнестерпнішій поліцейській опіці. Але точка зору користі змушує відступити від цього начала. Там, де зло є невідворотним і невинуватим, прискікання було б надто запізнлим» [12, с. 113].

Висновки та перспективи подальших розвідок. Таким чином, виникнення інституту попередження кримінальних правопорушень пов'язане із зародженням державності на території сучасної України. Після появи у звичаєвому праві скіфської держави він знайшов свій розвиток у праві Київської Русі.

Видається безпідставним твердження про відсутність у Руській Правді положень, спрямованих на попередження кримінальних правопорушень. Притаманний українському кримінальному праву того часу гуманізм відповідав світоглядним позиціям пращурів українців і впливав на мету покарання та його види, які аж ніяк не були спрямовані на залякування, спричинення страждань чи приниження честі та гідності людини, а навпаки, полягали в спокутуванні гріха, усвідомленні винним злочинного, гріховного характеру своїх дій.

У законодавстві періоду Київської Русі, перебування українських земель у складі Польського королівства, Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, Запорізької Січі та перебування українських земель у складі Російської імперії та Австрійської (Австро-Угорської) монархії правове регулювання попередження кримінальних правопорушень обмежувалось

нормами кримінального законодавства, які закріплювали мету та види покарання.

Організаційно-правові основи попереджувальної діяльності державних органів та їх посадових осіб почали формуватись у другій половині XIX ст. Поряд із фундаментальними науковими працями І. Бенгама та П.Н. Гуляєва важливе значення мав Статут про попередження та присікання злочинів – один з перших уніфікованих нормативно-правових актів, присвячених проблемі профілактики кримінальних правопорушень. Незважаючи на його неоднозначну оцінку вченими, ряд його положень мали прогресивний і чітко виражений профілактичний характер.

Правове регулювання діяльності з попередження кримінальних правопорушень у законодавстві України (як і інших держав) XX – поч. XXI ст. ст. вирізняється прагненням удосконалити існуючу систему заходів профілактичного характеру з урахуванням особливостей кримінального права, кримінального процесу, криміналістики, кримінології, теорії оперативного-розшукової діяльності, як юридичних наук, предметом дослідження яких є той чи інший аспект кримінального правопорушення.

Література:

1. Фрідман-Козаченко М.М. Особливості криміналістичної профілактики злочинів у сфері оподаткування : автореф. дис ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / М.М. Фрідман-Козаченко. – Ірпінь, 2011. – 18 с.
2. Бойко І.Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX – XX ст.) : [навч. посіб.] / І.Й. Бойко. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2014. – 904 с.
3. Ключевский В.О. Русская история. Полный курс лекций в трех книгах. Книга 1 / В.О. Ключевский. – М. : Мысль, 1995. – 572 с.
4. Паньонко І.М. Апарат управління Запорізької Січі (середина XVI ст. – 1775 р.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / І.М. Паньонко ; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2000. – 18 с.
5. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права / М.Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1995. – 640 с.
6. Данилова С.И. Выявление и устранение причин и условий, способствовавших совершению преступления, в стадии предварительного расследования : [монография]. 2-е изд., изм. и доп. / С.И. Данилова. – М. : Юрлитинформ, 2010. – 160 с.
7. Гуляев П.Н. Права и обязанности градской и земской полиции и вообще всех жителей Российского государства в отношении к

8. полиции. Ч. 2: О правах и обязанностях жителей / П.Н. Гуляев. – М., 1827. – С. 1–51.
8. Российское законодательство X – XX веков. Законодательство эпохи буржуазно-демократических революций. В 9 томах. Т. 9 / отв. ред.: О.И. Чистяков. – М. : Юрид. лит., 1994. – 352 с.
9. Законы о полиции / сост. Н.Т. Волков. – М., 1910. – 1150 с.
10. Устав о пресечении и предупреждении преступлений 1876 года. – СПб. : Типография Второго Отдела Собственной Е.И.В. канцелярии, 1876. – 90 с.
11. Андреевский И.Е. Полицейское право. Том 1. Полиция безопасности : [монография] / И.Е. Андреевский. – СПб. : Типография Эд. Праца, 1871. – 543 с.
12. Зорькин В.Д. Из истории буржуазно-либеральной политической мысли России второй половины XIX – начала XX в. (Б.Н. Чичерин) / В.Д. Зорькин. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1975. – 173 с.

Томин С. В. История правового регулирования деятельности по предупреждению преступлений в Украине

Аннотация. В статье исследуется история развития законодательства, регулирующего деятельность государственных органов по предупреждению уголовных правонарушений на территории Украины. На основе научных работ и положений исторических документов автор сосредотачивает внимание на мерах профилактического характера, которые могут иметь важное значение для современной деятельности государственных органов Украины.

Ключевые слова: предупреждение уголовных правонарушений, профилактические меры, Русская Правда, Устав о пресечении и предупреждении преступлений.

Tomyn S. The history of legal regulation of the prevention of crime in Ukraine

Summary. There is examines the history of the legislation governing the activities of public authorities to prevent criminal offenses in Ukraine in the article. Based on the provisions of scientific works and historical documents the author concentrates his attention on preventive measures that may be important for activity of the modern state bodies of Ukraine.

Key words: prevention of criminal offenses, preventive measures, Rus'ka Pravda, the Charter about the suppression and prevention the crimes.